

реформа, не буде на боці уряду навіть класу поміщиків"¹.

На думку сучасника тих подій В.Кучабського, така земельна реформа була неможлива, бо вимагала б від головної сили Гетьманщини — від поміщицтва "добровільної самопосвяти і з його економічного, і з його "общерусского" інтересу"². Але в останніх не було "навіть настільки політичного розуму, ні такту, щоб здавати собі справу з того, що після величезних потрясінь 1917 р. одним лише кнутом уже не можна перевести реставрації, як це вдалося було у 1905 році"³.

Проекти аграрної реформи розроблялися, але не були втілені, оскільки нашкоджувалися на опозицію землевласників. Невирішення земельного питання стало однією з головних причин падіння Гетьманської держави.

М.Боровик

Формування анархістської програми суспільних перетворень

після перевороту 25 жовтня 1917 р.

Проблема форм та методів післяреволюційної трансформації суспільства є одним з найбільш

¹ Цит. По: Вісти краєвої преси. - 1918. - 6 червня.

² Кучабський В. Від первопочинів до Проскурівського періоду // Історія січових стрільців. - К., 1992. - С. 103.

³ Там само.

суперечливих елементів в теорії революційного анархізму, прибічники якого становили переважну більшість діячів анархістського руху в нашій країні. Ідеологи цього напрямку (М.Бакунін, П.Кропоткін), безжально, і часто справедливо, критикуючи сучасну їм суспільну систему, засновану на етатистських і капіталістичних механізмах, водночас намагались розробити альтернативну модель організації суспільства, яка могла б забезпечити реалізацію ідеалів рівності і свободи. З кінця ХІХ ст. в уявленнях анархістів про таке суспільство панувала розроблена П.Кропоткіним анархо-комуністична модель, яка, в загальних рисах, передбачала повне усупільнення власності, ліквідацію держави та заміну її системою територіальних виробничих общин і професійних спілок, які, переплітаючись між собою, утворять нову структуру суспільної організації¹. Єдиним можливим способом реалізації цього ідеалу анархо-комуністи вважали здійснення народними масами соціальної революції, яка одночасно ліквідує політичне та економічне гноблення². Однак разом з цим, ґрунтуючись на уявленні про одномоментний перехід до анархії, обминаючи будь-які перехідних форми

---

¹ Найбільш докладно анархо-комуністична модель суспільної організації викладена в працях П.Кропоткіна "Хлеб и Воля" та "Современная наука и анархия". – М., 1990.

² Русская революция и Анархизм. – Лондон, 1907. – С. 3-4, 25; Корн М. Борьба с Капиталом и Властью. Наши спорные вопросы. – Одесса, 1918. – С. 7.

суспільної організації, засновані на принципі тимчасового збереження державної влади, анархісти відкидали не лише можливість побудови такого суспільства з допомогою революційної диктатури, але й взагалі заперечували доцільність спроб штучного моделювання суспільних відносин відповідно до тих чи інших соціологічних теорій. Натомість у вирішенні цього завдання вони повністю поклалися на вивільнення революцією творчих потенцій народу, пригнічених експлуаторською державою. П.Кропоткін з цього приводу, зокрема, писав: "Ми знаємо, що соціальна революція не може бути керована однією особою чи сукупністю декількох осіб... Економічні зміни, які повинні стати результатом Соціальної Революції будуть такі обширні і такі глибокі, відносини між людьми будуть такі не схожі на попередні, що жодному могутньому розуму, жодній групі глибоких мислителів не вдасться виробити суспільні форми, в які має втілитись майбутнє суспільство. Це вироблення нових суспільних форм може бути лише справою спільної праці народних мас"¹.

Таким чином, маси виростають в уявленнях анархістів, значною мірою під впливом П.Кропоткіна, у "всеохоплююче, універсальне, всепояснююче, майже

---

¹ Кропоткін П.А. Речи бунтовщика. – М. – Пб., 1921. – С. 252, 260; Див. також: Бакунин М.М. Государственность и анархия. Борьба двух партий в Интернациональном обществе рабочих // Бакунин М.М. Философия. Социология. Политика. – М., 1989. – С. 503-504, 436-437.

містичне поняття"¹. Послідовно відстоюючи принцип самодіяльної творчості народу, анархісти визнавали за неприпустиме будь-яке керівництво масами чи передбачення їх волі. Тому ухвалення документів доктринального характеру дістало поширення в анархістському середовищі.

Крім того, як відзначала М.Корн, психологія борців за анархічну ідею в Росії, принаймні їх найбільш освіченої частини, була перейнята песимізмом. На ній дуже сильно позначилося переконання в недосяжності в Росії в найближчому майбутньому якого б то не було перевороту соціального характеру², що також змушувало анархістів сконцентрувати свою увагу головним чином на боротьбі з існуючим експлуататорським суспільством і фактично залишити поза увагою розробку конкретної програми заходів, які необхідно було б здійснити після його руйнування. Внаслідок цього на момент революції 1917 р. анархісти мали лише дуже приблизне уявлення про майбутнє суспільство.

Однак з поваленням Тимчасового уряду умови їх діяльності різко змінилася. Жовтневі події породили в анархістів (і не лише в них) ілюзію початку глобальної соціальної революції. Анархістська преса, особливо періоду листопада-грудня 1917 р., рясніє оптимістичними заявами, перейнятими саме такими

¹ Тепер (Гордеев) И. Махно: от "единого анархизма" к стопам румынского короля. — К., 1924. — С. 8.

² Корн М.— Указ. соч. - С. 8.

настроями: "Революція 25 жовтня 1917 р. усунула перешкоди на шляху соціальної революції"¹; "Революція йде повним ходом. Шлях для всіх революціонерів – знищення найманної праці та державної влади, шлях цей – соціальна революція, мета якої – вільна община, анархічна комуна"²; "Революція знов стала масовою... Маса знов творить революцію. І ця революція має шанси перемогти"³.

Виходячи з цього, анархісти закликали трудящих, ігноруючи намагання більшовицького уряду керувати суспільними процесами, негайно приступити до здійснення творчих завдань революції. Така позиція в умовах гострої ідеологічної боротьби поставила їх перед необхідністю чітко сформулювати власне бачення основних напрямків та методів перебудови суспільства. Аналіз джерел (особливо анархістської періодики) дає можливість констатувати наявність в середовищі анархістів інтенсивного ідейного пошуку, спрямованого на вирішення даної проблеми.

Слід зазначити, що в радянській історіографії цей надзвичайно важливий аспект діяльності анархістів висвітлювався вкрай тендеційно⁴.

¹ Буревестник (Петроград). - 1917. - 16 декабрия.

² Рабочая мысль (Харьков). - 1917. - 19 ноября.

³ Голос Труда (Петроград). - 1917. - 3 ноября.

⁴ Залежский М. Анархисты в России. - М., 1930; Яковлев Я. Русский анархизм в Великой русской революции. - М., 1921; Ярославский Е. Анархизм в России. - М., 1931; Канев С.Н. Октябрьская революция и крах анархизма. -

Перенесення в історичну науку методів ідеологічної боротьби ніколи не сприяло об'єктивності оцінок. Лише останнім часом з'явилися публікації, на жаль нечисленні, автори яких намагаються неупереджено підійти до аналізу напрямків ідейних пошуків анархістів Росії і України періоду революції і громадянської війни¹. Але в цілому ступінь розробки цієї проблеми залишається недостатнім. Виходячи з цього, в даній статті зроблено спробу висвітлити (спираючись головним чином на матеріали анархістської періодики)² процес формування поглядів анархістів України на основні проблеми суспільних перетворень у вказаний період.

Треба відзначити, що вже на його початковому етапі (1917-1918 рр.), основою всіх пропонованих

М., 1974; Комин В.В. Анархизм в России. – Калинин, 1969.

¹ Игнатьева О.А. Взгляды анархистов на проблемы экономического переустройства общества после Октябрьской революции // Анархия и Власть. – М., 1992; Шубин А. Анархистский социальный эксперимент. Украина и Испания 1917-1939 гг. – М., 1998. – С.3-86.

² Для висвітлення ідейних пошуків анархістів України кінця 1917 – початку 1918 рр. доцільним і цілком виправданим, на нашу думку, є використання, поряд з українськими, також і столичних анархістських видань, які в цей час досить точно відображали ситуацію в загальноросійському анархістському русі і, завдяки загалом вищому теоретичному рівню, нерідко справляли більший ідейний вплив на українських анархістів, ніж місцеві видання.

анархістами теоретичних побудов стало положення про необхідність негайної безпосередньої експропріації трудящими всіх засобів виробництва та предметів споживання з метою їх переходу безпосередньо до рук виробника¹, сприйняте переважною більшістю анархістів всіх ідеологічних відтінків як головна умова побудови бездержавного неексплуататорського суспільства.

Проте конкретні форми та методи здійснення цієї ідеї перебували на той час лише в стадії розробки і пропагувались окремими анархістськими групами у край розмитому, абстрактному вигляді.

Так, уявлення анархістів про шляхи вирішення аграрного питання, в загальних рисах, передбачали ліквідацію приватної власності на землю шляхом захоплення її селянами та реорганізацію сільськогосподарського виробництва на комуністичних засадах.

Саме про це йдеться в опублікованій в грудні 1917 р. декларативній заяві Катеринославської федерації анархістів, де наголошувалося, що землею повинна володіти селянська община, членами якої можуть бути лише ті, хто сам обробляє землю, а всі вироблені продукти мають належати всій общині. Передбачалося також об'єднання всіх общин по Росії в Союз селянських общин, щоправда функції його

---

¹ Труд и Воля (Петроград). - 1917. - №1. - с. 1-2; Голос Труда (Петроград). - 1917. - 3, 25 ноября; 1918. - 29 января; Буревестник (Петроград). - 1917. - 2 декабря; 1918. - 25 января.

визначені не були¹. Загалом створення анархістами сільськогосподарських комун, що базувалися в основному в захоплених поміщицьких маєтках, було в 1917 – на початку 1918 р. досить поширеним явищем². Характерними прикладами такої діяльності стало створення за участю і при підтримці місцевих анархістів 4-х комун Гуляй-Поля та організація київським анархістом А.Андреевим виробничо-споживчої асоціації в одному з маєтків Чернігівської губернії³. Однак значної популярності серед українського селянства така форма господарювання не набула.

В сфері реформування виробничих відносин у промисловості анархісти, на противагу більшовицькій політиці націоналізації, висунули гасло соціалізації, тобто такої системи усупільнення, яка передбачала перехід всіх засобів виробництва в загальнонародну власність та передачу функцій управління виробництвом та розподілом робітникам конкретного підприємства чи більш широким робітничим об'єднанням⁴. Однак відносно конкретних шляхів

---

¹ Буревестник (Петроград). - 1917. - 3 декабря.

² Шубин А. Махно // Дружба народов. - 1993. - №3. - С. 154.

³ Шубин А. Анархистский социальный ... - С. 22-23; Революционное творчество (Москва). - 1918. - № 1-2. - С. 139.

⁴ Голос Труда (Петроград). - 1918. - 11 января; Буревестник (Петроград). - 1917. - 29 ноября; Вольный Труд (Москва). - 1918. - №1. - С. 8-9; Худайкулов М. Из истории борьбы

здійснення соціалізації серед анархістів не було одностайності.

Петроградський журнал "Труд и Воля", орган "Групи пропаганди анархо-комуністичних ідей", в грудні 1917 р. висунув ідею скликання в найближчому майбутньому Всеросійського з'їзду уповноважених від заводів, фабрик та інших підприємств, який мав би здійснити усунення капіталістів та передачу фабрик і заводів в управління робітничим артілям, фабрично-заводським комітетам (ФЗК), робітничим союзам та їх об'єднанням, що, на думку видавців журналу, доцільно було б зробити лише одночасно по всій країні. Ініціативу скликання такого з'їзду повинні були взяти на себе робітники Петрограда при підтримці анархістських груп та організацій більшовиків¹. Ідею вирішення найближчих завдань соціальної революції, в тому числі і соціалізації виробництва, всеросійським з'їздом представників трудових організацій обстоював також один з лідерів петроградського Союзу анархо-синдикалістської пропаганди В.Волін. На його переконання, такий з'їзд повинна була скликати ЦР ФЗК спільно з ЦК профспілок та селянських комітетів².

Але серед анархістів України переважали інші погляди на вирішення цієї проблеми. Так Катеринославська федерація анархістів у вище

большевистской партии с анархизмом. – Ташкент, 1984. – С. 121; Игнатьева О.А. Указ. соч. – С. 71-72, 74.

¹ Труд и Воля (Петроград). – 1917. – №2. – С. 2-3.

² Рабочая Мысль (Харьков). – 1918. – 24 февраля.

згаданий грудневій заяві закликала робітників не чекати всеросійського об'єднання трудящих і, створюючи в кожній конкретній місцевості виробничі союзи, відразу усувати капіталістів і оголошувати своє виробництво власністю Робітничого Союзу¹. Пряме захоплення підприємств робітниками, що на них працюють, активно пропагували анархісти Донбасу². Аналогічної позиції дотримувались також анархісти Одеси³.

На практиці ідея соціалізації сприймалася робітниками головним чином саме в такій формі і, необхідно визнати, що ця ідея в кінці 1917 – на початку 1918 рр. мала в Україні багато прихильників. Так, в січні 1918 р. газета "Голос Труда" повідомила про захоплення одеськими моряками всіх суден та іншого майна Чорноморського торгового флоту⁴, в Харкові пекарні міста були захоплені Союзом пекарів⁵, тоді ж оголосила про свою соціалізацію Катеринославська залізниця⁶. А найбільш популярною ідея прямого захоплення робітниками своїх

¹ Буревестник (Петроград). - 1917. - 3 декабря.

² Казимирчук П. Революционное движение в Горлово-Щербиновском районе Донбасса (Воспоминания) // Летопись революции. - 1923. - №3. - С. 65.

³ Кіров А. Румчерод і Раднарком Одеської області в боротьбі за Жовтень // Літопис революції. - 1928. - №1. - С. 104.

⁴ Голос Труда (Петроград). - 1918. - 25 января.

⁵ Рабочая Мысль (Харьков). - 1918. - 14 января.

⁶ Приднепровский край (Екатеринослав). - 1918, - 9, 25, 27 января.

підприємств була в Донбасі. В грудні 1917 – січні 1918 рр. гірники Щербинівки та Байрака під впливом анархістської агітації вдавалися до активних спроб захоплення місцевих копалень. Подібні настрої панували також на копальнях Софіївки, Бунга, Верівки. Але ці спроби наштовхнулися на жорстку протидію з боку місцевих більшовицьких властей, яким вже з грудня 1917 р. доводилося напружувати всі сили для протидії наростанню впливу анархістів в середовищі гірників Горлівсько-Щербинівського, Гришинського, Петровського районів, Луганська та Мікіївки. Проте, незважаючи на найжорстокіші репресивні заходи, анархісти разом зі значною частиною місцевих робітників дезорганізували роботу владних установ (які в окремих місцях перебували навіть на напівлегальному становищі), здійснювали масові експропріації та збройні напади на Ради та ВРК¹.

Взагалі, більшовицька влада дуже негативно поставилась до ідеї прямого захоплення робітниками заводів і фабрик, оскільки короткочасний досвід, коли управління підприємствами здійснювали фабзавкоми, призводив, в основному, до утворення анархічних виробничих комун, учасники яких прагнули,

---

¹ Казимирчук П. Указ. соч. // Летопись революции. – 1923. - №3. – С. 65-69; №4. – С. 125-127; Николаенко И. Гражданская война в Луганске // Там же. – 1928. - №1. – С. 203-204; Вишняков И. К борьбе за диктатуру пролетариата в Донбассе (1916-1918 г.г.) // Там же. – 1928. - №2. – С. 229.

здебільшого, до реалізації власних егоїстичних устремлінь¹. Лідер більшовиків В.Ленін, зокрема, наголошував, "що найбільшим викривленням засад Радянської влади та повною відмовою від соціалізму є будь-яке, пряме чи опосередковане, узаконення власності робітників окремої фабрики чи окремої професії на їх окреме виробництво, або їх права ослабляти чи загальмовувати розпорядження загальнодержавної влади"². Ці обставини значною мірою спричинили відмову більшовиків від робітничого контролю та перехід до політики націоналізації, яка на своїх початкових етапах, як правило, була реакцією на акти стихійного захоплення виробництва робітниками³.

Найскладнішою ж теоретичною проблемою, з котрою зіткнулись анархісти в даний період, була необхідність розробки власної моделі взаємодії між суб"єктами господарювання, яка повинна мати універсальний характер, тобто крім налагодження ефективного виробництва та справедливого розподілу, забезпечувала б також виконання інших суспільних функцій, оскільки анархісти заперечували необхідність побудови в суспільстві окремої, специфічно-управлінської структури. Відкидаючи як ринкові механізми регулювання, так і централізоване

---

¹ Панкратова А. Фабзавкомы и профсоюзы в революции 1917 г. – М. – Л., 1927. – С. 95; Профессиональные союзы в Советской России. – М., 1920. – С. 25.

² Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т.36. – С. 481.

³ Игнатъева О.А. Указ. соч. – С. 73.

державне управління економікою, анархісти шукали "третій шлях", який мав би стати не тільки основою для побудови ідеального суспільства, а й забезпечив би негайну реанімацію агонізуючої економіки Росії.

Слід зауважити, що в цілому анархісти виявилися не готовими до вирішення цієї надзвичайно складної проблеми. Показовою, з погляду на сприйняття пересічним анархістом шляхів її вирішення, є, на нашу думку, анонімна публікація в петроградському "Буревестнике", автор якої, зокрема, писав: "Все виробництво анархістського співжиття – це виробництво на замовлення, що суворо відповідає потребам жителів анархічних комун"¹. Така примітивна схема витікала з уявлення про анархічне суспільство як конгломерат автономних общин, пов'язаних між собою договірними відносинами та об'єднаних на засадах федералізму, що панувало в анархістському середовищі². Причому трактування анархістами поняття федеративних відносин істотно відрізнялося від загальноприйнятого. Вони сприймали федерацію як побудовану за принципом "знизу-вгору" систему суспільної організації, що не передбачала обов'язковості постанов її верхніх ланок для

---

¹ Буревестник (Петроград). - 1918. - 11 апреля.

² Буревестник (Петроград). - 1917. - 16 декабря; Безначалие (Петроград). - 1917. - 25 октября; Карелин А. Государство и Анархисты. - М., 1918. - С. 93; Голос Труда (Петроград). - 1917. - 25 августа; Голос Анархиста (Екатеринослав). - 1918. - 18 мая.

незгодних з ними елементів, котрі утворили федерацію.

Так, в запропонованому анархо-синдикалістською фракцією I Всеросійського з'їзду професійних спілок проєкті резолюції передбачалося, що трудовий народ об'єднає по індустріях на засадах федералізму свої основні організації: в селах – сільські, в містах – фабрично-заводські, залізничні, домові комітети, в індустріальні федерації. Вони в свою чергу, об'єднуються і утворять полііндустріальну раду народного господарства, обов'язком якої буде регулювання господарського життя країни. Але, разом з цим, автори проєкту наголошують, що кожне село, кожна фабрика та їх об'єднання, входячи до всеросійського об'єднання, повинні бути "вільними, незалежними, повністю автономними"¹. Саме як не наділені владними повноваженнями координуючі інституції сприймали деякі анархісти і Ради робітничих і селянських депутатів, коли заявляли, що вбачають в них "наріжні камені революційної організації"².

---

¹ Первый Всероссийский съезд Профессиональных союзов. 7-14 января 1918 г. Полный стенографический отчет. – М., 1918. – С. 216-217.

² Буревестник (Петроград). – 1917. – 16 декабря; див. також: Рабочая Мысль (Харьков). – 1917. – 19 ноября; 1918. – 14 января; Голос Труда (Петроград). – 1917. – 29 декабря; Кіров А. Румчерод і Раднарком Одеської області боротьбі за Жовтень // Літопис революції. – 1928. – №1. – С. 104.

Найбільш доцільною формою економічної кооперації анархісти вважали натуральний товарообмін. Відомий анархіст Ф.Неусипнов навіть розробив докладну схему здійснення такого обміну, яка передбачала суміщення, по можливості, всіма кооперативними організаціями, у всіх їх формах і видах, виробничих і споживчих операцій, або, за наявності в межах однієї громади різнорідних кооперативів, встановлення між ними тісного взаємозв'язку для спільної роботи. Для цього споживчі товариства, промислові та сільськогосподарські артілі, ФЗК, домові комітети та інші кооперативні організації, користуючись запасом продуктів власного виробництва, як основним засобом обміну, мають укласти угоди з низкою інших кооперативів та обмінювати, згідно з ними, свої товари на необхідні¹. Але здебільшого в своїх зверненнях до трудящих анархісти обмежувались абстрактними закликами організуватись та налагодити обмін товарами².

Така децентралізована модель економічної організації, за умови заперечення товарно-грошових відносин, могла бути більш-менш прийнятною хіба що

---

¹ Неусыпнов Ф. Организация безденежного кооперативного товарного обмена // Революционное творчество. – М., 1918. – №1-2. – С. 111-116.

² Голос Труда (Петроград). – 1917. – 25 августа; Рабочая Мысль (Харьков). – 1917. – 19 ноября; Голос Анархиста (Екатеринослав). – 1918. – 18 марта.

для тогочасного напівнатурального сільського господарства. Але вона не могла забезпечити нормального функціонування складних виробничих комплексів, пов'язаних з високим рівнем спеціалізації та кооперації виробництва.

Незважаючи на це, і надалі головною умовою позитивного сприйняття анархістами тих чи інших схем інтеграції базових елементів суспільної організації було забезпечення максимально можливого ступеня самостійності цих елементів, що знайшло своє відображення як в діяльності створеної наприкінці 1918 р. Конфедерації анархістських організацій України "Набат", так і в ідеологічній платформі махновського руху, в розробці якої "набатівці" брали активну участь.

Слід зауважити, що Конфедерація "Набат" також не мала цільної завершеної програми суспільних перетворень. Один з її колишніх членів писав: "Набат" – це було організаційне об'єднання (анархістів, - М.Б.) на основі деяких загальних принципів, з метою планомірної, організованої спільної роботи." Набатівці ще не мали програми. У них лише намічалася спільна установка для вирішення програмних питань¹.

Крім того, нестабільна політична ситуація в Україні змушувала Конфедерацію протягом усього періоду її існування спрямовувати свої інтелектуальні ресурси на розробку тактичних питань (ставлення до Рад, профспілок, армії, селянства, повстанства тощо) в

---

¹ Дело Труда (Париж). - 1928. - №32. – С. 14.

той час як програмно-теоретичні проблеми відступали на другий план.

Ще установча конференція "Набату" (відбулася в листопаді 1918 р.) констатувала відсутність на місцях розуміння шляхів творчої анархістської роботи. Але делегати конференції обмежилися в цьому напрямку тільки декларативними заявами про те, що між капіталізмом і анархічним суспільством не існує жодних перехідних стадій, та що будівництво анархічної комуни – це організаційно-творчий, а не стихійно-бунтарський процес, а також висунули ідею створення спільних Рад робітничих і селянських економічних організацій¹.

Не зміг розв'язати даної проблеми також і I з'їзд Конфедерації (відбувся в квітні 1919 р.), який, за словами самих набатівців, "пройшов під знаком прагнення розібратися в цілій низці завдань творчої анархічної роботи"². В резолюції з'їзду було висловлено переконання в необхідності розробки питання про найближчі форми та завдання "класової організації праці". Серед вже існуючих форм такої організації лише фабрично-заводські комітети (ФЗК) делегати з'їзду визнали тими основними ланками, які, об'єднавшись, утворять істинну тканину революційно-економічної організації. Можливою формою місцевого об'єднання ФЗК були визначені економічні ради. "З огляду на те, - говориться далі в резолюції; - що

---

¹ Первая Конференция анархистских организаций Украины. Декларация и резолюции. – Б/м., 1918. – С. 16-17,20,26.

² Набат. – 1919. – 1 мая.

місцеві (територіальні) об'єднання ФЗК недостатні для забезпечення подальшого зростання і розвитку великого виробництва і для вирішення завдань планомірної господарської організації в широких масштабах, - поряд з такими об'єднаннями необхідні... виробничі союзи робітників, що охоплюють решту видів робітничих організацій широкими побудовами за виробництвами". Але, разом з цим, в резолюції зазначалося, що дана схема робітничої організації не є визначеною і обов'язковою програмою та підлягає обговоренню і перевірці¹.

В селянському питанні з'їзд запропонував анархістам орієнтуватися на створення трудових артілей на комуністичних засадах (спільне користування землею, інвентарем тощо), а також на налагодження їх тісного зв'язку з робітничими організаціями з метою запровадження товарообміну².

В подальшому в "набатівській" періодиці активно обстоювалась необхідність дотримання принципу народної самодіяльності при організації сільськогосподарських комун; висувались ідеї скликання робітничо-селянських конференцій, покликаних в кожній конкретній місцевості вирішити питання організації оборони від зовнішнього втручання, налагодження правильного та рівномірного розподілу та споживання, організації виробництва та налагодження зв'язку і обміну між містом і селом;

---

¹ Резолюции первого съезда Конфедерации Анархистских организаций Украины "Набат". – Б/м., 1919. – С. 20-21.

² Там же. – С. 21.

створення на місцях вільних і незалежних економічних організацій з метою безпосереднього перебрання ними функцій відання та розпорядження всіми матеріалами, засобами та знаряддям виробництва, об'єднання цих організацій та створення за принципом "знизу-вгору" сполучних ланок – економічних рад¹.

Однак всі ці ідеї висловлювалися швидше в формі пропагандистських гасел, аніж ґрунтовно розроблених програм побудови бездержавного комуністичного ладу. Жодна з запропонованих схем не могла забезпечити нормального функціонування суспільства за умови ліквідації державної влади, системи законодавства, приватної власності та товарно-грошових відносин і не відповідала масштабам тих змін в суспільних відносинах, які ця ліквідація могла спричинити.

Не відзначалося реалізмом також і висловлене в резолюції "Про ставлення до Радянської влади", ухваленій I з'їздом Конфедерації, положення про можливість, в умовах запровадженої на той час в Україні системи диктатури пролетаріату, створення робітничими і селянськими масами явочним порядком масових організацій, які в процесі будівництва елементів нового ладу будуть поступово відтіснити "безсилу і непотрібну їм владу"². Звісно, лідери

---

¹ Набат. – 1919. – 5,12 мая, 9 июня, 7,8 июля; Одесский Набат. – 1919. – 16 июня; Набат ко всем трудящимся. – Фонд листівок НДБ ЦДІА України.

² Резолюции первого съезда - С.15.

"Набату" були далекі від визнання доцільності збереження державної влади і в згаданій резолюції вказали на "майбутню неминучість активної і, можливо, збройної боротьби" з нею¹. Але вони змушені були тимчасово миритися з існуванням більшовицького режиму, оскільки, як відзначала газета "Набат", в умовах громадянської війни будь-яке повстання, котре повалить цей режим, спричинить встановлення буржуазної влади, чи анархісти, аби цього не допустити, повинні будуть взяти владу в свої руки, що також неприпустимо².

Взагалі слід зазначити, що реалії революційної боротьби змушували анархістів суттєво коригувати деякі усталені роками постулати ідеології анархізму. Найбільш показовою в цьому плані є діяльність очолюваної Н.Махном організації анархістів Гуляйпільського району, спрямована в 1919-1920 рр. на визволення з допомогою повстанської армії певної території і забезпечення трудовому населенню контрольованого нею району можливостей для самостійної, вільної від будь-якого зовнішнього тиску організації економічного та суспільного життя, що, за умови активної анархістської агітації, призвело б побудови бездержавного суспільства.

Зауважимо, що уявлення гуляйпільських анархістів про його конкретні форми мали певну специфіку. Насамперед, махновська концепція перебудови суспільства була орієнтована переважно

---

¹ Там же. – С. 16.

² Набат. – 1919. – 7 лютого.

на селянство. На відміну від всіх вищенаведених схем, вона не віддавала переваги колективній формі господарювання і не мала яскраво вираженої комуністичної спрямованості.

Центральна ланка махновської моделі суспільної організації, так би мовити, її суспільний ідеал – це повністю автономна територіальна община позбавлених будь-якої експлуатації індивідуальних виробників, яка будує свої зносини з зовнішнім світом на засадах взаємовигідного товарообміну.

Вперше головну мету діяльності анархістського керівництва махновського руху було досить повно і чітко окреслено в підписаній Н.Махном статті "Чого добиваються повстанці-махновці", опублікованій в травні 1919 р. в газеті "Путь к Свободе". Запропонована в цій статті програма передбачала, що: все трудове селянство заволодіє землею і на цій землі саме, без чиновників і комісарів, облаштує своє життя; всі стануть членами однієї трудової общини, що дружно працюють один на одного і кожен на себе; трудова община буде мати всю повноту влади у самої себе і свою волю, свої господарські та інші плани проводитиме через свої органи, які сама створить, але які не буде наділяти ніякою владою, а лише певними дорученнями; міські фабрично-заводські робітники також заволодіють всіма засобами виробництва, житлом і предметами споживання і самі будуватимуть своє життя відповідно до своїх потреб і свого розуміння правди; між робітничими союзами в місті і селянськими общинами на селі встановиться товаристський продуктообмін; всі ці елементи стануть

основою вільного робітничо-селянського господарства, яке спільними зусиллями всіх трудящих буде перетворено в "єдину вільну Анархічну Комуни"¹.

Таким чином, дана схема не передбачала ніякої ієрархічності. Для Н.Махна місцева община – це єдине утворення, в якому може бути виявлена і реалізована воля трудівника. Органами, які покликані реалізовувати цю волю, в махновській ідеології виступають вільні Ради. Вперше ідея створення трудящими безвладних, непартійних, вільних Рад була висловлена ще на II повстанському з'їзді Гуляйпольського району (відбувся 12-16 лютого 1919 р.) анархістами М.Черняком та А.Бароном².

Ця ідея, очевидно, була спробою анархістської інтерпретації вже відомої і зрозумілої селянам форми самоврядування у вигляді Рад робітничих і селянських депутатів. Однак в анархістському варіанті ця форма набуває зовсім іншого змісту. Згідно з ухваленими 25 листопада 1920 р. Радою революційних повстанців (махновців) "Загальними положеннями про Вільну Раду Селянських і Робітничих Делегатів" ця інституція не має ніякої влади над селянами і робітниками, що її створили, і веде свою роботу в рамках наказів і постанов, ухвалених зборами робітників і селян. До Ради не повинні входити

---

¹ Путь к Свободе. – 1919. – 24 июля.

² Белаш А.В. Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно.

Историческое повествование. – К., 1993. – С. 73,82,84.

представники політичних партій та нетрудових прошарків населення¹.

Найбільш повно уявлення махновців про суспільство, засноване на об'єднанні вільних Рад було висловлено в Проекті Декларації Революційної Повстанської Армії України (махновців), ухваленому Військово-Революційною Радою армії 20 жовтня 1919 р. Підготовка цього документа почалася ще на початку 1919 р. Влітку того ж року було створено спеціальну комісію, яка завершила цю роботу. Остаточну літературну обробку Декларації здійснив один з лідерів "Набату" В.Волин².

Декларація передбачала створення місцевими суспільно-економічними організаціями (до таких в тексті віднесено: сільські комітети або Ради, різноманітні спілки, кооперативи, ФЗК, залізничні, поштово-телеграфні та інші організації) за принципом "знизу-вгору" сполучних ланок у формі економічних рад. Ці ради створюються в міру необхідності на добровільних засадах і виконують "технічні завдання регулювання суспільно-господарського життя в широкому масштабі"³. Можна припустити, що саме ці органи повинні були б регулювати та організовувати товарообмінні процеси між робітничими спілками, у

---

¹ ЦДАГО України. – Ф.І. – Оп. 20. – Спр. 328. – Арк. 45-45 зв.

² Голос Махновца (Харьков). - 1920. – 21 ноября.

³ Нестор Иванович Махно. Воспоминания, материалы и документы. Авт. вступ ст. и сост. В.Ф.Верстюк. – К., 1991. – С. 160.

відання яких згідно з Декларацією мали перейти всі засоби, матеріали і знаряддя виробництва в промисловості¹, та організаціями селян. Звертає на себе увагу те, що в селянському питанні укладачі Декларації, наголосивши на необхідності переходу землі у відання тих, хто на ній працює, не висловили своєї думки, а саме таку мету вони переслідували, пропонуючи цей документ², відносно "способів та шляхів нового землеустрою"³. Можливо, їх думки з цього питання не зовсім відповідали настроям селян.

Відносно економічних рад в Декларації також підкреслено, що вони повинні бути не політичними установами, а лише дорадчо-виконавчими органами. Створювати їх пропонувалося за територіальним принципом: волосні, міські, обласні⁴. Однак з тексту незрозуміло, хто формуватиме обласні ради – місцеві організації чи проміжні ради. Неясно також, яким чином буде організовано взаємодію між обласними радами, адже існування центральної координуючої установи Декларація не передбачала.

Найскладнішою ж теоретичною проблемою, з якою зіткнулись укладачі Декларації, була, зумовлена реаліями громадянської війни, необхідність включення до системи вільних Рад централізованої армії. В Декларації з цього приводу говориться, що "армія повинна бути в розпорядженні" трудових

---

¹ Шубин А. Анархистский социальный ... - С. 59.

² Нестор Иванович Махно ... - С. 160.

³ Шубин А. Анархистский социальный ... - С. 59.

⁴ Там же. – С. 160.

робітничо-селянських організацій і існуватиме лише до тих пір, поки їм загрожуватиме небезпека. Однак вже принципове визнання можливості навіть тимчасового існування в анархічному суспільстві такого інституту, як армія, було істотним відходом від одного з основних принципів теорії революційного анархізму – принципу самовизволення пригноблених.

Взагалі, дана Декларація була найбільш вдалим за весь період революції та громадянської війни прикладом співвіднесення проблеми здійснення анархо-комуністичних перетворень з суспільними реаліями. Що ж до невдалого досвіду спроб її практичного втілення наприкінці 1919 р. в районі, контрольованому махновською армією, то навряд чи взагалі можливо було б провести будь-які масштабні перетворення за 2-3 місяці на досить обмеженій території, яка, до того ж, не мала стабільних кордонів і була фактично прифронтовою зоною.

Слід зазначити, що в анархістському середовищі не було одностайності в оцінках ідеології і практики махновського руху. Навіть та частина "набатівців", яка цілком підтримувала Декларацію, вважала її лише програмою мінімум. Існували також і відверто негативні оцінки.

Однак запропонувати більш послідовну з точки зору анархістської теорії програму, яка була б принаймні придатною для сприйняття широкими масами, не кажучи вже про реальність її втілення, вони не змогли. Це засвідчило утопічність розробки реалістичної програми суспільних перетворень в рамках ортодоксального анархо-комунізму. Досвід

революції та громадянської війни засвідчив хибність сподівань на пробудження масової народної творчості та глибинні позитивні зрушення в свідомості людей, а також показав, що добитися будь-яких перетворень в обхід влади неможливо.

В.Мазур

**Особливості створення та функціонування
національних адміністративно-територіальних
одиниць в Україні 1920-х років: повчальні уроки
минулого історичного досвіду**

Проблеми соціального та національного розвитку етнонаціональних груп населення України, особливо в умовах демократизації суспільно-політичного життя й розбудови незалежної Української держави, набули актуального науково-практичного значення. Повернення в Україну колишніх депортованих народів, які зазнали масових репресій та переслідувань з боку сталінського тоталітарного режиму, вимагає від державних органів влади не лише матеріальних витрат, а й дбайливого ставлення до їхніх потреб, визнання духовних і соціально-культурних особливостей їх життєдіяльності, а відтак забезпечення умов для відродження етнонаціональної самобутності нацменшин в Україні. Їх політико-правовий статус визначений відповідним законом Верховної Ради